

SOMLÓ BÓDOG: CICERO***

Friedrich Cauer
Ciceros politisches
Denken. Berlin, 1903.¹¹

Hosszadalmas és szónokias fejtegetéseiben Cicero a sztoikusok filozófiája nyomán elemzi az állam és a jog kérdéseit, munkái címében – *de re publica* és *de legibus*¹² – Platón követve.

Műveinek formája tisztán rétorikai. Amikor ír, akkor is a szónoki *interrogatiók*¹³ halmozása, a szónoki fordulatok tömege tódul tollára, mint ajakára a bíróság előtt. A tömegnek ez az állandó jelenléte Cicero írásaiban abban is érzékelteti hatását, hogy az érvek finomságai, a fejtegetések pontossága tekintetében sem hatol sokkal messzebbre, mint amennyire azt képzelt közönsége megengedi. Úgyhogy nemcsak eredetiség, de mélység tekintetében is messze elmarad görög eszményképei mögött, akiknek derék népszerűsítőjévé vált, ami persze nem mehetett azoknak erős gígitása nélkül.

Ciceróra kitűnően illik, amit tréfás kedvében egy éles nyelvű elődöm mondott egyik társáról: amit írt, azt mind olvasta, s amit olvasott, azt mind megírta.

Sajátságosak a történelem útjai és az abban szerepet játszó nemzetek jellemvonásainak levezetése. Ha az egyes nemzeteket a maguk elkülönülésében tekintjük, nagyon csábító azokat Platón módszerével nagy embereknek nézni, és sajátosságaikat mintegy öreg betűs írással¹⁴ szedni, vagy mai szóval mintegy plakát stílusban és nyomásban kibetűzni egyet s mást abból, ami kicsiny és finom betűs apró írással van az egyes ember lelkébe írva.

*** Forrás: SOMLÓ 3039 (3. lj.) 242–276.

¹¹ Az *Állambölcseleti jegyzetek* egyes fejezeteinek élén Somló Bódog minden esetben megadja azt a művet, vagy azokat a műveket, amelyeket az adott szerző gondolatainak rekonstruálásakor és értékelésekor kiindulópontnak tekintett, leggyakrabban használt, esetleg az adott fejezetben hivatkozott. Magában a szövegben aztán ritkán, s elsősorban kortárs magyar szerzők esetén alkalmazott referenciákat. A Cicero-fejezet élén Ludwig Eduard Friedrich CAUER német klasszika-filológus és ókortörténész (1863–1932) széles körben ismert, nagy hatású munkájára utalt. A mű teljes címe: *Ciceros politisches Denken. Ein Versuch* (Berlin: Weidmann 1903). A 20. sz. elején egyébként Magyarországon alkalmilag hivatkozták Cauer más írásait is; lásd pl. *Akadémiai Értesítő* 1912/3. 146. stb.

¹² Utalás Platón *Az állam (Politeia)* és *A törvények (Nomoi)* című műveire. Az előbbi latinul már az ókoriak is *De re publica* címen ismerték (aminek nyomán egyébként több nyugati nyelvre is így fordították, s angolul pl. *The Republic*, a régebbi német kiadványokban *Die Republik* cím alatt szokták megjeleníteni). Magyarul Cicero *De re publicája* „Az állam”, *De legibus* „A törvények” címen jelent meg. Vö. CICERO: *Az állam* [ford. HAMZA Gábor – HAVAS László] (Budapest: Akadémiai Kiadó 1995) és CICERO: *A törvények* [ford. SIMON Attila] (Budapest: Gondolat – DE ÁJK 2008).

¹³ Az *interrogatio* retorikai kérdés, pontosabban annak – a *dubitatio*, *subjectio* stb. melletti – egyik formája, amely nem igényel feleletet, mert csak egy állítást nyomatékosít, vagy felfokozott érzelmet fejez ki.

¹⁴ A szokásosnál nagyobb méretű betűvel készült írás.

Így a politika irodalmának történelme kihívja azt a sokszor feltolakodott megfigyelést, hogy annak a nemzetnek, amely az állam ügyeinek vitelét oly csodás tökéletességre vitte, amely belső jogának kiépítésében messzi századok mintaképet szolgáltatva és külső politikájának bölcs gyümölcseként a legendás római birodalmat alapította, ennek a gyakorlatias, államias, jogi és politikai tehetség dolgában annyira kiváló népnek nem adatott meg a jogról és az államról való elmélkedésben jelentékenyebbet alkotni. Az ember szinte szkeptikussá válik a tudományágak értékére nézve, ha meggondolja, hogy a rómaiaknak nem volt tehetségük a jogbölcsetre és a politikára.¹⁵

Az államot igazgatni és az államról elmélkedni – két különböző dolog. Már Arisztotelésznek is feltűnt, hogy nem a nagy államférfiak szokták nekünk a politikát tanítani. Így van ez egyébként más területeken is. Nagy poétának lenni és nagy esztétának, meg irodalomtörténésznek lenni két dolog. De ki mondhatná, hogy az esztétának és az irodalomtörténésznek semmi jelentősége nincs egy nemzet kultúrájában?

Cicero igen határozott önérzettel bíró államférfi. Munkája több helyén (*De rep.* I. 23) Platón fölé helyezi írását. Másutt azzal dicsekszik, hogy amíg előtte az államról szóló nagy államférfiak nem voltak jártasak az elmélet világában, viszont az állammal foglalkozó nagy görögöknek nem volt államférfiúi gyakorlatuk, ő mindkét előnyt egyesíti magában.

de rep.
I. 2. 2.

De republica című munkáját Kr. e. 54-ben írta.¹⁶ Polemizál azokkal, akik azt ajánlják a bölcs embernek, hogy kényelmes visszavonultságban, *procul negotiis*¹⁷ élje le napjait. Más művészetnek lehetünk birtokában anélkül, hogy azt gyakorolnánk, az erény azonban éppen a gyakorlást igényli. A legfőbb alkalom pedig az erény gyakorlására az állam vezetésében kínálkozik.

Cicero ezt a kérdést, a politikában való tevékeny részvétel kötelességét részletesen tárgyalja. Így nagyon szépen cáfolja meg például azt az ellenvetést, hogy az állam ügyeinek vezetéséhez rendszerint semmirekellő emberek tolazkodnak, akikkel egy sorba helyezkedni lealázó, akikkel szembeszállni ellenben, főleg ha a tömeget felizgatták, veszedelmes dolog. Ezért – mondják – nem bölcs dolog a gyepelőt megragadni, mert a tömeg vad és féktelen szenvedélyeit úgysem tudják megzabolázni; de nem is méltó dolog, mert gyanús és nyers ellenfelekkel kell küzdeni, és ki kell tennie magát gyalázkodó gúnyolódásaiknak és sértegetéseiknek, aminek a bölcs

¹⁵ Értsd: az államelmélet művelésére. (A „politika” szó a magyarországi tudományrendszertanban kb. 1945-ig „államtant”, „államelméletet” és „államtudományt” is jelentett.)

¹⁶ A mű keletkezésének idejét a mai szakirodalom 54 és 51 közé, publikálását 51-re teszi; lásd e tekintetben HAMZA Gábor: „Cicero *De re publicá*-ja és az antik állambölcselet” in CICERO 1995 (12. lj.) 10.

¹⁷ *Procul negotiis*: egy Horatiustól származó latin mondás – *Beatus ille, qui procul negotiis* (kb. boldog az, aki távol van a közügyektől) – része. Teljes szövegezéssel: *Beatus ille, qui procul negotiis Ut prisca gens mortalium/Paterna rura bobus exercet suis, Solutus omni foenore*. Kb.: Boldog az, ki ügyes-bajos dolgoktól távol, mint a halandók régi nemzetsége, ősi földet művel ökreivel és nem uzsoráskodik. Vö. Horatius FLACCUS: *Epodos 2*. Lásd *Horatius ódái és epodosai* [ford. ifj. Szász Béla] (Budapest: Franklin 1913).

nem teszi ki magát. Azt feleli erre Cicero: mintha a nemeslelkű bátor férfiak jobb okot találhatnák arra, hogy hazájuk szolgálatába álljanak, mint azt, hogy ne kelljen az alacsony gondolkodásúaknak engedelmeskedniük, s hogy ne engedjék, hogy az ilyenek addig marcangolják az államot, amikor már, még ha ha akarnák is, nem tudnak rajta többé segíteni.

Már pedig azt ne higgye senki, hogy csak úgy hirtelenjében az állam segítségére siethet, akármilyen bajban is lássa. Aki nem tanulta meg csendes időkben vezetni az állam hajóját, nem lesz képes annak kormányát megragadni, amikor a hullámok magasra csapnak. I. 6.

Nincsen feladat, amely közelebb hozza az emberi erényt isten szelleméhez, mint egy állam alapítása vagy fenntartása. I. 7.

Az állam a nép ügye. A nép azonban nem bármi módon összeverődött embertömeg, hanem közös jog és közös érdek által összefűzött tömeg. A népet nem a gyengeség érzete, hanem a társas ösztön hozza össze. A természet nem elszigetelt életre és csatangolásra, hanem a társas életre alkotta az embert. Így az állam sem mesterséges intézmény. *de rep.* I. 25.

Ha nem megegyezésen nyugvó jog fűzi össze az emberek társasságát, ahol nincs igazságosság, ott nincs is állam, ott csak egy embertömeg szabályai vannak, amely nem érdemli meg a nép nevét. III. *fragm.*

Az államhatalom lehet egynek, a kiválóknak vagy a népnek kezében, mondja görögjeit követve Cicero. (*Regnum – civitas optimatium – civitas popularis.*)¹⁸ Ami mármost az alkotmányformák értékelését illeti, azt mondja Cicero – Arisztotelész és Platón között közvetítve –, hogy azok bármelyike, ha azt a célt szolgálja, amelyért az állam létrejött, ha nem is tökéletes, és nem is a legjobb állam mintaképe, de mégis tűrhető. Ha ugyanis akár a király, akár a kiválók, akár a nép uralma – bár ez az utóbbi a legkevésbé helyes – bölcs és méltányos, s ha egyenlenségek és szenvedélyek nem zavarják, szilárd alapra helyezkedhetik. *de rep.* I. 16.

Azonban – s e részben megy azután túl Cicero Platónon és Arisztotelészen – e tiszta formák egyikéért sem lelkesedik. A királyságban és az arisztokráciában a tömeg ki van zárva a szabadságból és az államhatalomban való részesedésből; viszont ha a nép tartja kezében az egész államhatalmat, ez az egyenlőség még akkor is egyenlőtleniséget jelent, ha igazságosan és méltányosan gyakorolják, mert az arra valóságnak nincsenek benne fokozata. Bármily és igazságos is lett légyen Kürosz, a híres perzsa király,¹⁹ nem nagyon kívánatos a közügy ilyen állapota, amelyben minden egy ember kénye-kedvétől függött. Bármily igazságosak is I. 27.

¹⁸ A királyság, az arisztokrácia és a demokrácia szokásos latin megnevezései a római időkben.

¹⁹ *Kürosz*: II. vagy Nagy Kürosz, perzsa uralkodó (575–530), aki meghódította a médek, elfoglalta Újbabilont és legyőzte Kroiszoszt (Krözust), amivel meghódította Lúdiát is. Birodalmának határai délen Egyiptomig, keleten az Indus folyóig, északon Hellészpontoszig terjedtek ki. Uralmát azért mondják „tűrhetőnek”, sőt „szeretetre méltónak”, mert – talán zoroasztriánus hite okán – toleráns volt más népek vallásával szemben, s a népeket nem olvasztótégléy-szerűen egybeolvasztó, hanem nyelvüket és vallásukat megőrző (ma így mondanánk: „multikulturális”) társadalmában kiadta az „első emberi jogi kartának” mondott dokumentumot.

legyenek a massiliai²⁰ kiválói, a nép helyzete mégis a rabszolgasághoz hasonlatos; s ha Athén bizonyos korszakaiban nem is történhetett más, mint az, amit a népgyűlés határozott el, az állam ékessége elveszett, mert a méltóság fokozatai hiányoztak benne.

- I. 28. Ez áll a három alkotmányforma abszolút tiszta, vegyítetlen állapotára nézve. De még az a hiba is jellemzi azokat, hogy mind a három nagyon hajlamos arra, hogy könnyen átmenjen valamely közelfekvő elfajzásba. Kürosz tűrhető, vagy ha úgy tetszik, szeretetre méltó uralma mindig közel jár a Phalarisz²¹ rettenetesen kegyetlen uralmának a lehetőségéhez.

Az egy ember uralma gyors léptekkel mehet át az egyikből a másikba. (Tehát nem a demokrácián keresztül, mint Platónnál.) A massiliai nemesek uralma mindig közel jár az athéni 30 zsarnok lehetőségéhez. Az athéni népuralom pedig – tudjuk – könnyen fajult a tömeg dühöngő rémuralmává.

- I. 29. De más sorrendben is követhetik egymást ezek az alkotmányformák. Úgyhogy ebből a forrongások és átalakulások csodálatos körforgása adódik. Ám ezt csak egy nagy, szinte isteni államférfi képes felismerni, előrelátni, feltartóztatni és helyes irányba terelni.

- III. 31-32. Az ún. elfajult államformáktól ugyanakkor Cicero megtagadja az állam nevét. *Ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, sed nullam esse rem publicam.*²² A zsarnokság nem elfajult állam, hanem nem is állam.

33. S ugyanez áll az olyanról, amely egy *factio*²³ kezén van. De legkevésbé a nagy tömeg erőszakos uralma érdemli meg az állam nevét. Egy ilyen embertömeg nem kevésbé zsarnok, mintha egy ember volna, sőt nincsen ragadozóbb fenevad, mint a nép nevét és jellegét követelő nyers tömeg.

Cicero egy három tiszta államformából összetett, vegyes és mérsékelt alkotmányt tart a legjobbknak.

- I. erre nézve Caer,* Már Platón kortársa, Arkhütasz²⁴ felvetette ezt a gondolatot, amely a sztoa bölcséletében is uralomra jutott. *Diog. Laert.* VII. 131.²⁵ A görög gyakorlat azonban

²⁰ *Massilia (Massalia)*: egy i. e. 600 körül alapított görög gyarmatváros, a mai Marseilles területén.

²¹ *Phalarisz*: a szicíliai Akragasz (jelenleg Agrigento) zsarnoka, aki kb. 570 és 554 között uralkodott, híresen kegyetlen módszerekkel. Politikai okból állítólag emberhúst is evett, ellenfeleit pedig egy furcsa kondérban, egy alulról tűzzel melegíthető bika alakú bronz tartályban megsütötte, miközben ő maga a „bika bögését” hallgatta.

²² Kb. ahol zsarnok van, ott nem pusztán romlott az állam, hanem egyáltalán nincs is állam. (Cicero teljes szövege a dialógus kontextusa miatt az idézetnél bővebb: *Ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est plane nullam esse rem publicam*; vö. *De re publica* III. 31. (43). Magyarul: „Ahol tehát tyrannus van, ott nem egy romlott államról van szó, miként azt már tegnap mondtam, hanem, miként azt mostmár a megfontolás mondatja velünk, egyáltalán nem is létezik semmiféle állam”; lásd *Az állam* III. könyv, 31. (43), CICERO 1995 (12. lj.) 168.

²³ A régi magyar és modern európai nyelvekben a *factio* a részérdeket megjelenítő és annak érvényesítéséért akár önző módon is küzdő pártcsoporthoz (kb. frakció, politikai párt) megfelelője.

²⁴ *Arkhütasz*: (428–347) ókori matematikus és asztronómus, államférfi és filozófus; (a ma olaszországi) Tarentum szülőtte. A püthagoreus Philolaosz tanítványa, a knidoszi Eudoxosz tanára. Platón kortársa és barátja.

²⁵ Utalás Diogenész LAERTIOSZ (180–240) görög történetíró *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben* című művére, magyarul 2 kötetben [ford. ROKAY Zoltán] (Budapest: Jel 2005). (Az Arkhütaszról szóló rész a VIII. könyvben olvasható.)

nem valósította meg ezt az ideált. „Ekkor lépett a római állam” – mondja Cauer, 34.
Ciceros politisches Denken, 1903, 35.1. – „a görögök látókörébe.” Az elméletileg 35.(?)
képzett görög a római állam fölényét a görögökkel szemben azzal vélte megmagya-
rázhatónak, hogy a tökéletes alkotmányt, amelyet a görögök több ízben leírtak, de
sehol meg nem valósítottak, Rómában élő valósággá vált. Polübiosz,²⁶ akinek sok
alkalma volt hazája hanyatló államai után a római állam erejét megismerni, fejtet-
te ki azt a gondolatot, hogy a sokat dicsért *vegyes alkotmány* a rómaiban nyert élet-
tet. (*Polübiosz*, VI. 3. II. 12.) Úgyhogy Cicero ezt a gondolatát is görög forrásból
merítette.

Azt a kérdést vizsgálva, hogy a három tiszta alkotmány közül viszonylag még I. 38.
melyik a legjobb, Cicero a görög irodalomban felmerült érveket állítja egymás- 39.
sal szembe és a maga részéről akként dönt, hogy a három közül viszonylag még a 40.
királyság a legjobb. E részben jórészt Platón követi.

Imperium, quod quidem, nisi unum sit, esse nullum potest. (38.)²⁷

A legjobb alkotmány azonban az lesz, amely ennek a háromnak a keveréke és 45.
azokat egyensúlyban tartja. Legyen ugyanis az államban egy legfőbb és királyi
elem; bizassék az államhatalom egy része az előkelőkre, míg bizonyos dolgok a nép
ítéletének és akaratának maradjanak fenntartva. Az ilyen alkotmány előnyei: nagy-
fokú egyenlőség, amelynek hiányát a szabadok nem képesek sokáig elviselni; más-
részt állandóság; az ilyen alkotmány a vezetők különös hibái nélkül nem egy könny-
nyen változik. Nincs is ok a felforgatásra ott, ahol ki-ki erősen áll a maga helyén,
és nincs hová zuhannia.

E legjobb alkotmány mintaképét Cicero a korabeli római alkotmányban látja. 46.

Catót követve²⁸ azt dicséri a római alkotmányon, hogy amíg más alkotmányok II. 1.
egy ember műveként jöttek létre, s ilyeformán Mínosz, vagy Lükurgosz, Thészeusz,

²⁶ *Polübiosz* (200k.–118) élete egy részében Róma szolgálatában állott görög történétíró és politi-
kus; fő műve a 40 könyvből álló *Historiai*, azaz *Kutatások*, magyarul: *Polübiosz történelmi könyvei*
2 köt. [ford. MURAKÖZY Gyula et al.] (Gödöllő: Attraktor 2002), melyben azt mutatja be, hogy
miként hódította meg Róma a Földközi-tenger medencéjét.

²⁷ Kb. a legfőbb hatalom senkié, hacsak nem egyé. Az idézett hely teljesebb szövege a következő:
„(Scipio) cur igitur dubitas quid de re publica sentias? in qua si in plures translata res sit, intellegi iam
licet nullum fore quod praesit imperium, quod quidem nisi unum sit esse nullum potest”; vö. *De re pub-
lica* I. 38. (60). Magyarul: „(Scipio:) Miért vagy tehát oly bizonytalan az államról való vélekedés kér-
désében? Ha abban az irányítás már többekre szállt át, úgy belátható, hogy nincs legfőbb hatalom,
amely ha nem egy, akkor egyáltalán nem létezhet”; lásd *Az állam* I. 38. (60), CICERO 1995 (12. l.) 103.

²⁸ Marcus Porcius Cato (más neveken *Cato Major*: az idősebb Cato, *Cato Priscus*: a régi Cato, *Cato
Sapiens*: a bölcs Cato, *Cato Censorius*: a szigorú Cato vagy Cato a censor, 234–149) plebejus csalá-
ból származó s tehetsége révén felemelkedett – ún. *cursus honorumot* bejár s Ciceróhoz hasonlóan
homo novus-nak tekintett – római államférfi (consul). Volt quaestor (204), aedilis (199) praetor (198)
és censor (195, 184). Mint censor, az ősi római erények védelmezőjeként és megtestesítőjeként vált
ismertté. Ellenezte Róma hellenizálódását, s így a görög műveltség terjedését is. Nagy hatású műve az
Őstörténet (Origines, 168k), mely a város alapításától kezdődően, az ősi erényeket igazoló legendákra
is kitérve mutatta be Róma történetét a pun háborúig, hét könyvben. A teljes műből csak a mások által
idézett töredékek maradtak fenn. Másik jelentős munkája *A mezőgazdaságról* (*De agri cultura*, 160)
című írás, mely gazdálkodási kézikönyvnek is tekinthető, s teljes terjedelmében fennmaradt. Cicero egy
filozófiai dialógusban állított neki emléket: *Az idősebb Cato avagy az öregségről* (*Cato major de senec-
tute*, 44). Az „idősebb” jelző dedunokájától, az „ifjabb” Catótól (*Cato Uticensis*, Marcus Porcius Cato
Minor; 95–46) különböztette meg, aki szónok, költő és megvesztegethetetlen államférfi volt.

Drakón, Szolón, Kleiszthenész²⁹ és mások alkotmányai voltak, addig a római állam nem egy ember szellemének műve, hanem századok és emberöltők terméke. Nincs az a nagy szellem, akinek figyelmét semmi sem kerülhetné el, de a nagy szellemek egy időpontra egyesítve sem pótolhatják a tapasztalat és a hosszas gyakorlat tanulmányát. Vagyis Cicero itt Cato nyomán a *történelmi alkotmány* dicséretét hirdeti.

- II. 2. E bevezetés után rá tér Róma történelmére, és azon mutatja ki azokat a vonásokat, amelyek szerinte az eszményi állam sajátjai. Így – ismét jórészt Platón nyomán – rámutat a tartós uralomra hivatott város közvetlen tengerparti fekvésének hátrányaira és a tengerhez való közelségének előnyeire.
- II. 4. A tengeri városok idegen szokásokat honosítanak meg. Nincsen állhatatosság bennük. Innen a görög alkotmányok örök hullámmása és nyughatatlansága.
- II. 9. A királyság hatalmát és tekintélyét emeli, ha magát körülzáncolja polgárai legelőkelőbbjeinek tanácsával, amint azt Romulus tette. Különösen dicséri – maga is augur³⁰ lévén – az augurok intézményét.
- II. 12. Dicséri a királyok választását: a királyi bölcsesség és tetterő, nem pedig a királyi származás a fő.
22. Különösen dicséri Servius Tullius³¹ alkotmányreformját, amelynek következtében, egyfelől senkit sem zártak ki a szavazásból, másfelől a curiák³² szerinti szavazás rendszerében az előkelőbbek és gazdagok jutottak túlsúlyra.

²⁹ Híres mitikus és valóságos alkotmányozók. *Minósz* mitológiai alak, Zeusz és Európa gyermeke, Kréta első királya. *Lükurgosz* többek által ugyancsak csak mondai személynek tartott, mások szerint a 8. sz.-ban élt valós törvényhozó, aki megalkotta a később évszázadokig változatlan spártai alkotmányt. *Thészeusz* görög hērōsz, Athén királya és ősi rendjének kialakítója. Drakón (7. sz.) törvényhozó, aki 621-ben szigorú, de írásba foglalt törvényeket alkotott az athéniek számára, melyek mintegy 30 évig érvényesültek. *Szolón* (639–558) athéni államférfi, hadvezér és költő, az 594 és 592 között bevezetett ún. timokratikus alkotmány megalkotója, mely a démoszra kedvező rendelkezéseket is tartalmazott. *Kleiszthenész* (570–507) arisztokrata származású athéni államférfi, aki 508/507 fordulóján olyan reformokat vezetett be, amelyekkel – ahogyan Hérodotosz fogalmazott – „megteremtette Athénben a demokráciát”.

³⁰ *Augur*: papi tisztség, madárjós. Az *augurok collegiuma* olyan papi testület volt, amely beavatott hivatalukba más papokat, valamint felavatta az állami és a vallási épületeket (vö. *inauguratio*). A királyság idején három, majd négy patricius, 300-tól négy patricius és öt plebejus töltötte be e pozíciót; az i. e. 1. sz. folyamán pedig 15, majd 16 főre növelték a testület számát.

³¹ *Servius Tullius* Róma hatodik, legendás királya (578–543), aki egy lényegében timokratikus alkotmányt vezetett be (*tulliusi alkotmány*). Ez vagyoni osztályokba osztotta be a népet, s ezekhez rendelt katonai szervezetet és politikai jogokat. A római hagyomány később számos közjogi megoldást erre az alkotmányra vezetett vissza.

³² *Curia*: a családok „vérségi” alapú beosztásának egyik formája az ősi Rómában, ahol a családok elsősorban nemzetségekbe (*gens*ekbe), a nemzetségek *curiák*ba, azok pedig törzsekbe (*tribusok*ba) tömörültek. A királyság idején 30 *curia* létezett, sajátos struktúrával. A curiákba sorolás alapján jött létre később a népgyűlések egyik fajtája, a *comitia curiata*. A köztársaság idején a curiák jelentősége csökkent, s a szó az összejövetelre és tanácskozássra utaló intézmények nevének része lett; a senatus találkozóhelyét, vagyis tanácskozó házát például *Curia Hostiliának* mondták. A középkorban a szó számos ezzel összefüggő jelentést kapott: udvarház, pápai udvar, egyházi hivatal, törvényház, törvényudvar, legfelsőbb bíróság, tanácsháza, a választók valamely csoportja stb.

Tarquinius³³ példáján igazolja, hogy milyen könnyen válik a király zsarnokká, s 25.
hogy a királyság intézményének relatíve jó volta a király bölcsességéhez és jóságához van kötve.

„Gyenge lábón áll a nép sorsa, amíg egy ember jóakarátán vagy erkölcsén nyug- 28.
szik.”

Ezen a bajon segített a consulok intézménye: királyi hatalom egy évi időtartam- 29.
ra. 32.

Egészeiben véve az államhatalom mégis az előkelők kezében volt, jöllehet a nép megkapta a maga szabadságait.

A senatus hatalma és tekintélye már a néptribunok intézményének kierőszakolá- 34.
sával gyengült.

„*Id est in rerum natura longe maxime consili, constituere eam rem publicam, quae possit esse diuturna.*”³⁴ – „A legnagyobb dolog ezen a világon: maradandó államot alkotni!” III. 4.

Az állam lényege szerint örökkévaló. Nincsen tehát természetes halála, mint az embernek. Ezért egy állam pusztulása olyan, mintha ez a világ összeomlanék. III. 24.

A harmadik könyv tárgya elméletibb, és annak bizonyításával foglalkozik, hogy az állam alapja az igazságosság, ami alatt az ókor nyelvhasználata szerint az erkölcsöt általában kell érteni. Sajnos, Cicero fejtegetéseinek bizonyos része elveszett. Inkább csak érvelésének tárgya maradt ránk, semmint maguk az érvek. Előre bocsátja ugyanis előbb az igazságtalanságnak a dialógus egyik szereplője által képviselt dicséretét, de hiányzik aztán ennek a dicséretnek a cáfolata.

A szofista a jogot csak nyers erőszaknak mondja. Itt említi Cicero azt a sokat idézett adomát, miszerint Nagy Sándor megkérdezi kalóztól, mi jupon teszi bizonytalanná a tengert? Erre az így válaszol: ugyanazon a jupon, amelyen te a világot. 12.

A szofista okoskodás szerint az igazságosság azt követeli, hogy az egész emberiségre legyen gondunk, adjuk meg kinek-kinek a magáét.

Ami azonban előny a házára nézve, az hátrány egy idegen államra nézve. Saját 13.
határainkat úgy terjeszthetjük, ha másoktól elragadjuk az ő területüket.

Nincsen oly ostoba állam, amely ne akarna inkább igazságtalanul parancsolni, 18.
mint igazságosan mások szolgája lenni.

Cicero azt feleli ezekre az ellenvetésekre, hogy helyes a mások alávetése, ha 24.
ezáltal a gonoszokat megakadályozzák abban, hogy büntetlenül vétkezessenek.

A természet a legkiválóbbat teszi úrrá a gyenge felett ez utóbbinak saját érdeké- 25.
ben.

³³ *Lucius Tarquinius Superbus* (?– 495k.) Róma utolsó királya, aki – miközben folyamatosan háborúzott Itália népei ellen – saját népét megfélemlítette és úgy uralkodott rajta.

³⁴ Az eredetiben: „*quoniam id est in rerum natura longe maximi consili, constituere eam rem publicam quae possit esse diuturna*”; vö. *De republica*. IV. 4.(7). Magyarul: „mert ezen a világon a legmagasabb szintű bölcsességet az igényli, hogy olyan államot alapítsunk, mely tartósan képes fennmaradni”; lásd *Az állam*. IV. 4.(7), CICERO 1995 (12. l.) 149.

Jól jegyzi meg erre nézve Cauet, *i. m.* 64., hogy a rómaiak különösen értettek ahhoz, hogy minden háborújukat, bármilyen célból is indították is azt, úgy indokolják, hogy annak jogosságát éreztetik. Helytelen volna ugyanakkor, ha olykor csodálatosan mesterséges indokolásaikat tudatos képmutatásnak néznék. Az a két nép, amely az ókorban és a jelenben politikájukkal a legkíméletlenebbül csak saját hasznukat keresték, a római és a brit, egyszersmind az a két nép, amely mindig a lehangosabban biztosít arról, hogy mindig csak a jogért, az erkölcsért és az igazságért küzd. Ezek a fogadkozások bizonyára mindkettőnél egy bizonyos fokig őszinték. Úgy látszik, hogy egy népnek nincs meg a bátorsága a kíméletlen önzéshez, ha tisztában van ennek az önzésnek a természetével, s hogy ezért önámításra van szüksége, hogy jó lélekkel tehesse meg, amire érdeke készíti.

A római és az angol birodalom és politikájuk közti párhuzam egyébként is lépén-nyomon szemünkbe tolakszik. S a politika tudománya bizonyára érdekes eredményeket vonhatna le e két páratlan sikerű világbirodalom praktikáinak összehasonlításából.

Mindkettő tipikusan történeti alkotmánnyal rendelkezik. Mindkettő különösen kedveli az újításnak – amelytől szükség esetén egyáltalán nem irtózik – a régi formákba bújtatását. Mindkettő világbirodalom. A leigázott népeket kérélméletlenül kizsákmányolják (India – proconsulok.) Mégis barátaikká teszik azokat, sőt magukba olvasztják és felszívják őket. Ugyanúgy angolokká válnak ma, mint ahogy ahová a római légiók betelepültek, ott román népek keletkeztek. Rideg üzeletemberek, de egyszersmind *hívők*, vallásosak; szájukon az erkölcs; de életük sem minden szigorúság nélküli. Ez még az apróságokban is megfigyelhető: a bajba került római éppen úgy talizmánnak tekintette a *civis Romanus sum*-ot, mint ahogy a mai ánglus az *I am English subject*-et.³⁵ Ellenfeleiket, veszélyes vetélytársaikat [ugyanúgy] megsemmisítették: Capua, Corinthos, Carthago – Németország [?].

Érdekes volna egy harmadik összehasonlítási alapul megvizsgálni a pápai politikát.

A munka utolsó három könyvéből alig maradt ránk valami. A töredékekből kitűnik, hogy a negyedik a nevelésről értekezett a szigorú ősrómai erkölcsi felfogást szembe helyezve a göröggel. Az ötödik és a hatodik az államférfi jelleméről, neveléséről szólott.

Cicero Platón követi politikai tartalmú műveinek címében: a *republica* után *de legibus* értekezik, párbeszéd-formájában. A *de rep.* címűben – miként Platón Szókratész szájába adja mondanivalóját – Cicero Scipio Africanust³⁶ beszélleti.

³⁵ *Civis Romanus sum*: római polgár vagyok; *I am English subject*: angol állampolgár vagyok. A *civis Romanus sum* egyébként jogi érvként éppen Cicero egyes védőbeszédeiben bukkant fel először. Minden egyes angol állampolgár angol állam általi védelmének követelményét először Lord Palmerston hozta kapcsolatba a „római polgár vagyok” fordulattal egy 1850-es beszédeben. (Érdekesség, hogy a *civis Romanus sum* felbukkant John F. Kennedy amerikai elnök 1963-as beszédeiben is, amelyben kijelentette, hogy „a mai szabad világban” e kétezer évvel ezelőtti büszke dicsekvés egyenértékese az *Ich bin ein Berliner*.)

³⁶ *Scipio Africanus*: az ugyancsak *Scipio Africanus*nak mondott (más néven az „idősebb” vagy a „nagy” Scipiónak, pontosabban Publius Cornelius Scipio Africanusnak nevezett; 236–183; Hannibál

Amint a *Nomoi athenei*-je³⁷ nem más, mint Platón, úgy a *de legibus*ban is Cicero maga szerepel. Nagyon sok gondolatot sokszor szó szerint vagy nagyon hasonló módon vesz át Platónról, olykor mellékes részleteket is. Az átvételeknél azonban nem szorítkozik éppen e legjobban kedvelt mesterére, hanem beleszővi a munkáiba mindazt, ami neki kedveset más görögöknél főleg, Arisztotelésznél, Polübiosznál, Panaitiosznál³⁸ fedez fel. Alaptónusát azonban a sztoa bölcselete adja meg.

A törvényekről írt munkája is töredékesen jutott ránk; csak három könyve maradt fent, holott valószínűleg hat könyvből állott. Valószínűleg Kr.e. 48-ban, 56 éves korában írta.

A jog tudománya nem, mint a legtöbbben teszik, a praetor *edictum*ából vagy a *XII táblás törvény*ből merítendő, hanem a filozófia mélységeiből. A jog természete az, amit meg akar magyarázni; ez pedig az ember természetéből vezetendő le. De leg. I. 5.

E végből a törvény (szabály) fogalmából indul ki, amelyet úgy határoz meg, hogy a törvény a legfőbb, a természetben rejlő, bölcsesség (prudentia), amely meghagyja, mit tegyünk és megtiltja, amit ne tegyünk. A jog tehát e legfőbb törvényből folyik, amely régebbi bármely írott törvélynél és bármely államnál (*quae saeculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta*).³⁹ I. 6.

legyőzőjeként ismert) Scipio unokája, ismertebb nevén *Scipio minor* (az „ifjabb” Scipio), teljes névvel Scipio Aemilianus Publius Cornelius Africanus Minor Numantinus (185k.–129). Római államférfi és hadvezér. Ifjúkorában Polübiosz és az ifjabb Laelius barátja, később a pun háborúk aktív résztvevője, akinek csapatai 146-ban bevették, majd lerombolták Karthagót (ő pedig megkönnyezte annak pusztulását). Élete végén egy konzervatív pártcsoporthoz tartozott, a grachus reformok ellenzője. Részletesebben róla és a dialógus más résztvevőiről lásd HAMZA Gábor: „A beszélgetés résztvevői” in CICERO 1995 (12. lj.) 57–61. A dialógus mellett a *Scipio álma* (*Somnium Scipionis*) az *Állam* (*De re publica*) című mű utolsó, hatodik könyve, melyet már az ókorban is gyakran önálló egységként kezeltek. Ebben az ifjabbik Scipio mély álomba merül, s álomában megjelenik előtte nagyapja.

³⁷ Platón *A törvények* című dialógusának három szereplője a spártai Megillosz, a krétai Kleiniasz és egy „athéni” férfi. Saját nézeteit Platón az utóbbi szájába adja.

³⁸ *Rhodoszi Panaitiosz* (185k.–109k.) sztoikus filozófus, az ún. középső sztoa megalapítója. Babilonban, majd Athénben tanult, később Rómába ment, ahol a híres politikusi, hadvezér, szónok és államférfi, Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus körének tagja lett, és a sztoikus nézeteiket népszerűsítette. Miként Scipio, ő is a római politikát és a görög filozófiát próbálta összeegyeztetni. Ezt annak hangsúlyozásával érte el, hogy az emberi közösséget nemcsak az élet színterének, hanem céljának és értelmének is tekintette. Így a sztoikus bölcs nála nem magányos gondolkodó volt, hanem a közösség üdvét előmozdító politikusi. A szóban forgó Scipio halála után visszatért Athénbe. Főműve – a *Peri tu kathékontosz* (*A kötelességekről*) című írás, mely a történelem folyamán elveszett – nagyban befolyásolta Cicerót a *De officiis* (*A kötelességekről*) első két fejezetének írásakor.

³⁹ Kb. mely korábban minden nemzedék számára ismertebb volt, mint bármely írott törvény, vagy egyszóval mint bármely megalapított állam. E szövegrész teljesebb kontextusban Cicerónál: „Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit et appellare eam legem, quae scripta sancit quod vult aut iubendo [...], ut vulgus appellat. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeculis omnibus ante nata est quam scripta lex ulla aut quam omnino civitas constituta.” (*De legibus*, I. 19.) Magyarul: „Miótán azonban egész előadásunk a hétköznapi dolgok terén mozog, ezért olykor a köznyelvnek megfelelően kell beszélnünk és a köznépmódjára azt kell törvénynek neveznünk, ami írott formában van

- I. 7. Az ember az egyetlen észszel felruházott teremtmény. Ez által mintegy közösségbe kerül ember és isten. A *recta ratio* (az igazi ész) azonban a törvény. Így hát isten és ember a törvény és jog közösségében állanak, s így mintegy egy államnak tagjai.

De leg. Ugyanazon hatalom alatt állanak megannyian. Az égi rendnek, az isteni szellemnek és a legfőbb istennek vannak alárendelve. Úgy hogy a világegyetemet úgy foghatjuk fel, mint az istenek és emberek közös államát.

- I. 8. Az erény istenben és emberben ugyanaz. Az erény pedig nem más, mint a tökéletesített és legfőbb fokra emelt természet.
- I. 10. Nem a vélekedés, hanem a természet szülte a jogot.
- I. 14. Ha csak a büntetéstől való félelem tartana vissza a büntettől, nem maga a természet s a büntett gyalázatossága, akkor valójában nem is volna gonosztevő, csak vigyázatlan ember! Akit nem a tisztesség maga visz a helyes útra, hanem csak valami haszon, az csupán ravasz ember, de nem becsületes.
- I. 15. Dőreség tehát azt hinni, hogy minden jogos, amit a népek intézményeiben és törvényeiben elrendelnek, még akkor is, ha mindjárt zsarnokok törvényei is volnának azok.
Csak egy jog van, amely az emberi társadalmat köti, és az csak egy törvényből, *recta ratio imperandi atque prohibendi*, a helyes ész parancsából és tilalmaiból folyik, és aki ezek ellen vét, az jogtalanul cselekszik, akár meg van ez valahol írva, akár nincs.
- I. 16. A természet határozza meg a jogot és a jogtalant, az erkölcsöt és az erkölcsment.
- I. 18. A jogot és az erkölcsöt saját magáért kell követnünk.
- II. 4. A törvény nem az emberi gondolkodás találmánya, és nem is a néphatározat rendelése, hanem, hanem örök valami, ami az ész parancsaiból és tilalmaiból folyik.
A legfőbb törvény a parancsoló és tiltó isteni ész. Ezért helyes annak a törvénynek dicsérete, amelyet az istenek az ember számára felállítottak. Az ész és a bölcs értelme ugyanis ugyanazt parancsolják és tiltják.
A népek parancsainak és tilalmainak nincs meg az az erejük, hogy a helyest és a helytelent mutassák meg nekünk; ez az erő nemcsak őszibb mint a népek és államok, de egykorú az égen és földön uralkodó istennel.
A dolgok természetében rejlő ész hív fel bennünket a jóra, és rettent el a gonosztól: s ez nem akkor kezd törvény lenni, amikor írásba foglaltatik, hanem amikor létrejön, létre pedig egyszerre az isteni szellemmel.
- II. 5. Amaz isteni szellem legtöbb törvénye a tökéletes emberben, a bölcs szellemében is megnyilvánulhat. A népek különféle, időnként változó rendelkezései ezzel szemben inkább csak félreértésből, semmint a dolog természetének megfelelően mondhatók törvényeknek. Ugyanis csak a helyeslendő szabály nevezhető helyesen törvénynek.

rögzítve, és parancs vagy tiltás révén rendeli el azt, amit el akar érni. Mindazonáltal a jog megalkotása során abból a legfőbb törvényből indulunk ki, amely már sokkal korábban megszületett, mint bármely írott törvény, vagy mint hogy egyáltalán bármely polgári közösség létrejött volna.”
CICERO 2008 (12. l.) 16.

Kétségtelen ugyanis, hogy a törvények a polgárok javára, az államok megóvása s az emberek nyugalma és boldogsága kedvéért keletkeztek, s hogy akik először állítottak fel efféle rendelkezéseket, azok biztatták a népet, hogy olyasmit írnak elő és állapítanak meg, aminek elfogadása és követése tisztességes és boldog életet biztosít nekik. Az ilyen szabályokat nevezték aztán törvénynek.

Világos, hogy azok, akik veszedelmes és igazságtalan parancsokat írtak elő, mindent inkább hoztak, mint törvényeket. A törvény neve tehát a jognak és az igazságosnak jelentését foglalja magában.

A törvény az igazságosnak megkülönböztetése az igazságtalantól a természet ősi útmutatása szerint, amely minden dolog kútfeje.

Ezt a törvényt nem lehet sem leszavazni, sem hatályon kívül helyezni (*neque tolli, neque adrogari potest*), miként az emberieket.

A jó törvények előfeltétele az istenfélelem. Ne higgye senki, hogy csak ő benne lakozik lélek, s az égben és a világegyetemben már nem. Ne higgye senki, hogy amit eszével alig képes felfogni, az ész nélkül mozgatják. E vallásos hitet Cicero az államok áldásos alapjának tekinti, és e végből utal az esküre, ami a szövetségek szentségének és a szerződések erejének biztosítója, valamint az isten büntetésétől való félelemre, ami sokakat tart vissza a büntettek elkövetésétől.

II. 7.

Azután a régi törvények latinságát utánozva beszél a szerinte kívánatos vallási szabályokról, a régi hagyományok tisztetéről, a nemes egyszerűségről, a bensős meggyőződést ápolva.

A hatóságnak az az ereje, hogy vezessen, és hogy előírja a helyeset, a hasznosat és a törvényből folyókat. Miként a törvények állnak a hatóság felett, úgy áll a hatóság a nép felett; úgy hogy azt mondhatjuk: a hatóság a beszélő törvény, a törvény pedig a néma hatóság. Semmi sem felel meg annyira a jognak és a természetnek, mint a hatalom (*imperium*), amely nélkül nem lehet el sem család, sem állam, sem nép, sem az egész emberi faj, sem a nagy természet, sem maga a világegyetem.

III. 1.

Szükség van tehát hatóságokra, amelyek bölcsessége és gondolkodása nélkül az állam el nem lehet és amelynek rendje magában foglalja az állam egész hatalmát.

Jegyezzétek meg, hogy a hatóságok, s azok, akik azok élén állanak, teszik ki az államot, s hogy azok összetétele megmutatja, hogy miféle állammal van dolgunk.

III. 5.

A III. könyv 3. és 4. fejezeteiben a régi római jog remek, szűkszavúan szabatos, erőteljes nyelven adja elő alkotmánytervezetét, amely kevéssé tér el a korabeli római alkotmánytól. Ennek szellemét Cicero a *Törvények*ben ugyanúgy dicsőíti, miként az *Államról* írott művében.

Védelmébe veszi a néptribunok intézményét is az az ellen felhozható vádakkal szemben. Nem szabad egy intézmény bírálatánál annak csak a hibáit nézni, mert akkor a consuli intézményről is elítélően kellene szólnunk. Igaz, a néptribunok hatalma túl nagy. De a nép ereje sokkal hevesebb és zabolátlanabb vezető nélkül. A vezető saját felelősségére cselekszik, míg a tömeg dühe nincs tekintettel a veszedelmekre.

III. 10.

A senatusról szólva alighanem Platónnak az állam vezetőjére vonatkozó tanai lebeghettek Cicero előtt. Ezt a rendet hibátlannak akarja látni, a többiek mintaképének.

III. 12.

- III. 13. Nem a létező senatusra érti ezt, hanem arra, amely az ő eszméinek a megvalósítását jelentené.
- III. 14. A nagyoknak sok az utánzójuk. Az állam mindig olyan, aminők az állam legfőbbjei. Ha a felső osztály erkölcsében változás áll be, azt a nép követi. Ez nem kevésbé igaz, mint amit Platón tanít, hogy a zenészek dallamai változtatják meg az államot.

*De officiis.*⁴⁰ „Cicero maga mondja, hogy a két első könyvben Panaitioszt követte. (A rhodosi Panaitiosz élete egy részét Rómában töltötte. Később Athénban a sztoikus iskola vezetője lett.) A harmadikat maga dolgozta ki. Panaitioszon kívül azonban már a két első könyvben is használta más bölcselek műveit; az első könyv végén Poszeidónioszt,⁴¹ a második vége felé türoszi Antipatroszt.⁴² Az is kétségtelen, hogy a 3. könyv írása közben is előtte volt Poszeidóniosz egy műve, de a főforrás ebben – Hirzel kimutatása szerint⁴³ – Hekatón⁴⁴ volt, akit a 63. és

⁴⁰ Itt Somló Cicerónak *A kötelességekről* című művére tér át egy bekezdés erejéig.

⁴¹ *Poszeidóniosz* (135–51) az „utolsó nagy görög bölcsként” számon tartott sztoikus gondolkodó, az ún. középső sztoa képviselője. Filozófus, történetíró, politikus, geográfus, ókori polihisztor. A mai Szíria területén lévő görög település, Apameia szülőtte, aki Athénban, Panaitiosz környezetében tanult filozófiát, majd 95 körül Rhodoszra telepedett le, ahol – amellett, hogy politikai tevékenységet is kifejtett – önálló iskolát alapított. Tanítványai közé tartozott többek között Athenodoros Calvus, aki később Rómában Octavianus tanítója lett. Hallgatta előadásait Cicero (77 körül) és Pompeius is (66-ban és 62-ben), bár ők inkább tisztelői voltak, semmint tanítványai. Kissé eklektikus, az addigi sztoikus hagyomány bizonyos tételeit mégis megkérdőjelező filozófiai műveiben azt fejtegette, hogy a világmindenség egyes elemei – egy bizonyos kozmikus szimpátián keresztül – ugyanúgy összefüggnek egymással, mint a biológiai organizmusok részei. Beutazta az akkor ismert világot, utazásai nyomán írott földrajzi értekezése azóta elveszett, de jelentős ókori források (Sztrabón, Caesar, Tacitus) még hivatkoztak rá. Írt asztrológiai, asztronómiai, meteorológiai, matematikai, fizikai és botanikai műveket. Foglalkozott biológiai kérdésekkel (például iker-kutatással), hadtudományokkal (így *A háború művészete* című könyvében taktikai kérdésekkel) és történetírással is. A *Históriák* című, állítólag 52 kötetes művében Polübiosz *Történeti könyveit* folytatta. Harminchét könyvet írt; a lexikonokban sorolt szokásos műcimeik közül hét, például Platón egyes dialógusaihoz írt állítólagos kommentárjainak eredete vitatott; ám hosszabb részek csak néhány művéből maradtak fenn.

⁴² *Türoszi Antipatrosz* (i.e. 1. sz.) görög sztoikus filozófus, az ún. középső sztoa képviselője, az ifjabb Cato (*Cato Minor*) és Cicero barátja. Életéről és munkáiról keveset tudunk; Diogenész Laertiosz említést tesz a *Peri kozmu* (A mindenségről) című művéről, Cicero hivatkozásából pedig az valószínűsíthető, hogy írt a kötelességekről is. Jelentős szerzők – így Cicero (*De officiis*, 3.51–54), Sztrabón (*Geographika*, XVI.2.24), Plutarkhosz (*Párhuzamos életrajzok*, Az ifjabb Cato, 4.) – mindazonáltal megerősítik egykori létét és hatását.

⁴³ Utalás Rudolf HIRZEL (1846–1917) *Untersuchungen zu Cicero's philosophischen Schriften* című művére (Leipzig: Hirzel Verlag 1. rész 1877, 2. rész 1882), amelynek 2. kötete a *De finibus*-t és a *De officiis*-t elemzi.

⁴⁴ Hekatón (szül. i.e. 100k.) rhodoszi származású görög filozófus, Panaitiosz követője, a középső sztoa képviselője. Életének részletei annak ellenére sem ismertek, hogy Diogenész Laertiosz szerint hat könyvet írt. Ezekből – címük szerint *Peri agathón* (A javakról), *Peri aretón* (Az erényekről), *Peri pathón* (A szenvedélyekről), *Peri telón* (A célokról), *Peri paradoxón* (A paradoxonokról) és *Khreiai* (Bölcsességek) – csak töredékek maradtak fenn. Cicero szerint írt egy könyvet *De Officiis* (A kötelességekről) címmel is, amit Quintus Tubéronak ajánlott (vö. Cicero: *A kötelességekről*, 3.15.).

89. §-ban idéz is.” Csengeri János⁴⁵ bevezetése. Cic. a kötelességekről. Gör. és lat. remekírók. Bpest, 1885,⁴⁶ XIV – XV. l.

⁴⁵ Csengery (olykor Csengeri) János (1856–1945) klasszika-filológus, irodalomtudós, nyelvész, műfordító, egyetemi tanár. Többek között Euripidész, Szophoklész és Aiszkhülosz, valamint Catullus, Horatius és Vergilius műveinek fordítója.

⁴⁶ Lásd CICERO: *A kötelességekről* [ford. Csengeri János] Latinul és magyarul (Budapest: MTA 1885).